

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.1-1.5>**О. А. Даценко**асистент кафедри загальної та вікової психології
Криворізький державний педагогічний університет

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ АВТОБІОГРАФІЧНОЇ ПАМ'ЯТІ ОСОБИСТОСТІ

У статті на базі теоретико-методологічного аналізу окреслено основні напрями психологічного дослідження проблеми автобіографічної пам'яті (АП) в розрізі питань життєвого шляху особистості. Зазначено важливість дослідження проблеми для системного вивчення екзистенційних феноменів особистості. Представлено теоретичний огляд деяких сучасних концепцій автобіографічної пам'яті як у зарубіжній, так і вітчизняній психології. Робиться спроба розгорнутого дефінітивного аналізу поняття «автобіографічна пам'ять», визначення психологічного змісту і специфіки цього явища. Виявляється структурна організація АП, підкреслюється її сутність у процесах ментальних репрезентацій суб'єктивної картини життєвого шляху. Визначається ієрархічна специфіка феномена, його функціональні можливості в процесах продуктивної життєтворчості. Зазначається фундаментальна роль автобіографічної пам'яті у зв'язку з процесами формування самоідентичності людини, можливості утворення єдиного життєтворчого «Я». Акцентовується на автобіографічних спогадах як опорних елементах складних смислових реконструкцій життєвого досвіду, що детерміновані двома взаємозумовлюючими принципами: відповідності та когерентності. Зауважено, що звернення до власних автобіографічних спогадів, робота з ними є важливим інструментом психотерапевтичної практики. Виявляються деякі психологічні особливості АП як вищої психічної функції, що набуває статусу психологічного знаряддя регуляції когнітивних та особистісних процесів. Підкреслюється роль автобіографічної пам'яті особистості в процесах самодетермінації та самопрезентації. Зазначається цілісний, унікальний, рефлексивний, мотиваційно значущий та активно перетворювальний характер АП у структурі персонального досвіду. Визначено місце автобіографічної пам'яті відповідно до системи онтологічних корелятивів особистості, їх роль в актуалізації свідомих та регульованих процесів екзистенційних та особистісних змін. Виділено інтрасуб'єктивні, інтра-суб'єктивні та екзистенційні функції АП у процесі свідомої організації життєдіяльності. Окреслено перспективи подальших наукових пошуків. Наголошується на необхідності створення цілісної теоретичної моделі дослідження феномена та розробки практичного інструментарію, зокрема в роботі із психотравмуючими спогадами.

Ключові слова: автобіографічна пам'ять, автобіографічні спогади, реконструкція, репрезентація, смислоутворення, життєтворчість, життєвий шлях.

Постановка проблеми. Прогрес у будь-якій області науки завжди пов'язаний із зародженням нових предметів дослідження. Сучасна психологія нині знаходиться на етапі виявлення і подальшого вивчення складних, комплексних проблем особистості, таких як автобіографічна пам'ять. Проблема автобіографічної пам'яті вже давно перестала бути предметом когнітивної психології і набула екзистенційного значення. Її дослідження в новому ракурсі пов'язують з активним розвитком психології життєвого шляху та виявленням «цілісного екологічного підходу до проблем особистості».

У ХХ ст. особливу роль у розробці автобіографічної пам'яті відіграли роботи Дж. Робінсона (1976), У. Бревера (1986), Е. Рубіна (1986), М. Конвея, (1990, 2001), Е. Росс (1991), Л. Нельсона (2004), Е. Тульвінга (1984), Г. Томсона (1989) та ін. У вітчизняній психології автобіографічна пам'ять як складова частина єдиного екзистенційного простору особистості, як механізм життєтворчої

саморегуляції почала розглядатися лише з середини 70-х рр. у працях Є.І. Головахи, О.О. Кроніка (1989), Б.Г. Ананьєва (1977), О.Г. Ковальова (1979), К.А. Абульханової-Славської (1991), Н.А. Логінової (1994), С.Д. Максименка (2004), В.В. Нуркової (2008), Т.Б. Карцевої (2006) та ін.

Такий інтерес до автобіографічної пам'яті (АП) людини з боку науковців є досить аргументованим. З одного боку, імплементація теорії автобіографічної пам'яті в «особистісний фундаменталізм» надає їй базового значення в процесах життєтворчої активності особистості, у формуванні суб'єктивної картини життєвого шляху (СКЖШ). З цього приводу Є.І. Головаха зазначає: «АП вже давно не розглядається як просто мнемічна структура, її науковий контекст є ширшим і реалізується в рамках екзистенційного підходу, саме як субстанціональна основа життєтворчості» [1]. Н.А. Логінова додає: «Фундаменталізм АП в структурі життєтворчої особистості виявляється як особистісний ресурс смислотворювального

характеру, що бере участь в різних видах та формах екзистенційної активності людини» [1, с. 56]. Концептуалізм АП, на думку автора, визначається в тому, що: по-перше, зміст АП значною мірою впливає на зміст СКЖШ особистості; по-друге, події, що зберігаються в АП виступають як конституалізуючим механізмом в організації життєтворчості, так і суб'єктивним критерієм для її оцінки; по-третє, пережиті події, їх наслідки та значення беруть участь у процесах довільної регуляції діяльності та поведінки, забезпечують існування аксіологічного, феноменологічного, онтологічного, діяльнісного та інших аспектів буття індивіда (Д.О. Леонтьєв, 2007).

З іншого боку, звернення до власних автобіографічних спогадів, робота з ними є важливим інструментом у психотерапії. Людина через образи минулого може простежити зміни в собі на сьогоднішній момент, трансформацію своїх переконань, поглядів тощо (З. Фрейд, Е. Берн). Практика використання змісту АП у психоаналітичних теоріях спрямована на вивчення її специфічного сегменту, а саме тієї неусвідомлюваної частини (витиснені або спотворені захисними механізмами автобіографічні спогади), що виступає джерелом багатьох особистісних проблем.

Окремою темою є роль автобіографічної пам'яті у формуванні самоідентичності людини, можливості утворення єдиного життєтворчого «Я» (К.Н. Василевська, Е. Росс). Її пов'язують із генезою існування особистості та структурами самодетермінованості (С.Д. Максименко, Г. Томсон, М. Тульвінг, К.А. Абульханова-Славська та ін.). У феноменологічній парадигмі описуються різноманітні форм усвідомлення різночасного автобіографічного досвіду, динаміка переживань при його рефлексії і реконструкціях. АП переломлює буття людини в різноманітні форми ідентичності, визначає часовий аспект існування та самопрезентації особистості [2]. З цього приводу В.В. Нуркова зазначає, що АП, яка сформувалася як вища психічна функція, сама набуває статус психологічного знаряддя регуляції когнітивних та особистісних процесів. АП служить базисом ефективного розвитку основних механізмів, які забезпечують самодетермінацію особистості в соціокультурному просторі її буття [8, с. 17–19].

Отже, можемо зазначити, що проблемне поле досліджень АП є доволі широким і знаходиться в процесі методологічної розробки, актуалізує безліч конкретно-наукових дискусій щодо специфіки АП, механізмів її розвитку, варіантів структуризації та функціонального навантаження. Цим і зумовлені інтерес до тематики АП, принципова необхідність її подальшого дослідження у співвідношенні з фундаментальними проблемами психології.

Мета статті полягає у визначенні теоретико-методологічних засад дефініції «автобіогра-

фічна пам'ять», виявленні психологічної сутності та основних функціональних характеристик феномена.

Виклад основного матеріалу. Як зазначалось раніше, інтерес до автобіографічної пам'яті виник наприкінці ХХ століття і пов'язаний з активним розвитком екзистенціального фундаменталізму в психології. Джерела дослідження цієї проблеми знаходяться в рамках багатьох теорій (Т. Рібо, 1881; З. Фрейд, 1901; А. Бергсон, 1913; П. Жане, 1928; А. Адлер, 1929 та ін.). Натомість активне і комплексне її вивчення спостерігається лише наприкінці минулого століття, після того, як в 1976 р. Дж. Робінсоном був введений термін «автобіографічна пам'ять» задля виявлення відмінностей пам'яті про себе та про навколишній світ [2; 6; 9]. З цього часу починається потужна наукова розробка зазначеного феномена представниками різних психологічних напрямів.

На думку Дж. Робінсона, автобіографічна пам'ять розуміється як підсистема, яка оперує спогадами про життєво значущі події, процеси або періоди [9, с. 56]. Її функціонування супроводжується особливим станом аутогенезиса, є основою переживання себе як унікального, пролонгованого в часі, тотожного самому собі суб'єкта [1; 6]. Вона представляє собою структуру, в якій особистість нерозривно пов'язана з власним життєвим шляхом, виступає у функції розширення досвіду та зв'язку минулого з майбутнім [3]. Автобіографічна пам'ять представляє собою складні ментальні репрезентації подій, категорій тощо, які мають особисту причетність до індивіда, а індивіда до певної культури; «автобіографічна пам'ять, по суті, акумулює особистісно-значущі одиниці біографії, зберігає те, що відбулося в житті людини як носія культурних цінностей та представника певної історичної епохи» [9, с. 57].

Спираючись на теорію Дж. Робінсона, Е. Тульвінг [1] зауважує, що АП базується на двох складниках: епізодичній пам'яті та семантичній. Епізодична пам'ять – це пам'ять на конкретні факти, події чи епізоди життя, які людина пережила особисто і які кодуються й організуються у зв'язку з конкретним часом і місцем. Це така мнемічна діяльність, яка виникає на основі яскравості і перцептивної насиченості окремих моментів життя, дає змогу свідомо пригадати минулий досвід і «подорожувати в часі» [1; 4]. Натомість семантична пам'ять включає весь спектр пізнання про навколишній світ, зберігає інформацію про події життя, що мають особистісне значення. Згодом, побачивши обмеженість такого припущення, Е. Тульвінг запропонував відрізнити запам'ятовування особистісного епізоду від знання про його семантичний контекст [4].

Враховуючи точку зору Е. Тульвінга, М. Конвей [1; 4; 8] запропонував нову концепцію автобіогра-

фічної пам'яті, де значна роль приділялась автобіографічним спогадам. М. Конвей вважає, що автобіографічні спогади – це складна смислова реконструкція, що детермінована двома взаємозумовлюючими принципами: відповідності та когерентності. За автором, у ситуації актуалізації спогадів відбувається відображення, з одного боку, реального досвіду (принцип відповідності), з іншого – самих себе (принцип когерентності). Відповідно до цієї теорії кожен спогад – результат балансу між відповідністю та когерентністю. За принципом когерентності спогад має узгоджуватись з особистістю, тобто з рештою спогадів про себе, тоді як за принципом відповідності спогади мають якомога об'єктивніше відбивати лінію життя. Тільки в інтеграції зазначених феноменів мнемічні образи АП набувають цілісного, осмисленого та мотиваційно-значущого характеру. На думку автора, гіпертрофована відповідність може викликати надмірно деталізовані та яскраві образи, які можуть мінімізувати значення когнітивної або емоційної складової частини самосвідомості. Натомість занадто когерентні спогади, навпаки, значно перебільшують життєтворчі уміння особистості, змушують людину знову бурхливо переживати події, можуть привести до побудови нереального минулого і до створення «ідеальної» особистості.

Г. Томсон вважає, що АП – це процеси запам'ятовування, збереження та відтворення ціннісного змісту лінії життя [3, с. 175]. За функціональним змістом АП є не просто реєстрацією подій, це, в першу чергу, презентація себе стосовно цих подій, наявність активної рефлексії суб'єкта на змістовний бік свого існування, можливість реконструкції системи «Я», прагнення підтвердити версію власної самореалізації. В АП чітко розрізняють «Я» ретроградне, що є життям, і «Я» актуальне, що є суб'єктивністю цього життя. Її головними функціями виступають зв'язок особистості між часом і подіями, суб'єктивна трансформація реальності, самоусвідомлення та формування «Я»-концепції.

Особистісно-орієнтована парадигма АП розкривається з точки зору провідного значення категорії «Я» в мнемічній діяльності людини, оскільки АП – це, насамперед, довготривала пам'ять на події власного життя безпосереднім автором яких був сам індивід. Зазначене ще у 1890 р. У. Джемсом положення про те, що автобіографічні спогади є сутністю нашої особистості, «...немає особистості без можливості повернутися в минуле...» [2, с. 48], лежить в основі сучасних теорій АП. К.Н. Василевська з цього приводу зазначає, що особистість – це пам'ять (персональний досвід і знання, отримані протягом життя), тобто те, ким людина була, хто нині і ким може стати. «Все, чого особистість досягла, що знає та вміє, до чого прагне відбивається на суб'єктивній

лінії життя та зберігається в її автобіографічній пам'яті» [3, с. 177].

У розумінні А. Бергсона АП – це процес вкарбовування, збереження, зміни та відтворення минулого досвіду, який робить можливим його використання в діяльності чи відновлення у сфері свідомості чи підсвідомості [9]. Відтворення у свідомості образів АП є доволі складним та неоднозначним процесом. Варто визнати той факт, що в процесі створення «образу життя» людина може користуватись різними прийомами та стратегіями. Так, наприклад, у дослідженнях Л. Нельсона [1] був відкритий «телескопічний прийом», сутність якого полягає в тому, що, відтворюючи минуле, індивід може віддаляти або приближувати події на суб'єктивній лінії часу залежно від їхньої особистісної значущості. Людині здається, що важливі для неї події відбулися недавно, а менш важливі – давно. Крім того, автор зазначає, що в деяких випадках суб'єкт може плутати час і місце події, невірно визначати причини та наслідки ситуації. Нерідко відбувається прикрашання чи драматизація подій. Інколи людина з метою компенсації чогось нездійсненого добудовує спогади новими деталями або взагалі звертається до вимислу, що не заперечує прагнення до правдивості відтворення.

На думку В.В. Нуркової, автобіографічна пам'ять визначається як вища мнемічна функція, яка організована за смисловим принципом, оперує особистісним досвідом, забезпечує формування суб'єктивної історії життя і переживання себе як унікального протяжного в часі суб'єкта життєвого шляху [8, с. 24]. АП – це відображення унікальних, неповторних подій індивідуального минулого, які повно і міцно фіксуються під час їх одноразового переживання та зберігаються невідзначено довго (протягом всього життя) [8, с. 25]. Мнемічні образи АП існують у вигляді «живої картини», залежать від емоційно-мотиваційної спрямованості особистості в момент активізації автобіографічних спогадів, дають змогу знов зануритися в афективний стан, актуальний на момент події.

Досліджуючи питання про виявлення специфічних особливостей АП, Л.Ф. Бурлачук наголошує на наступних властивостях: унікальність, системність та концептуальний характер. На думку науковця, унікальність АП зумовлюється неповторністю самої особистості, яка перетворює значення дійсного біографічного факту на цінність автобіографічного досвіду [1]. Однією з основних характеристик автобіографічної пам'яті є відображення унікальних подій індивідуального минулого, що зберігається протягом усього життя. Але, тут же Л.Ф. Бурлачук зауважує, що незважаючи на унікальність змістовної складової частини АП у фіксації індивідуальних подій можна виділити низку закономірностей онтогенетичного

характеру. По-перше, події юності та молодості виявляються найбільш важливими і впливовими та визначаються як кульмінаційні «крапки» СКЖШ. Е. Рубін [3] зазначає, що найбільш значущим у часовій організації АП є «ефект піку спогадів»: люди згадують непропорційно велику кількість автобіографічних подій, які належать до періоду 16–28 років. Цей ефект пов'язаний з інтеріоризацією життєвих сценаріїв та активним самовизначенням особистості, що припадають саме на цей період. По-друге, автобіографічні пригадування старшої вікової групи більше прив'язані до суспільно значущих подій життя і відбивають рівень соціального визнання особистості. По-третє, актуалізація автобіографічних спогадів пов'язана зі змінами життя, зумовлена початком або завершенням важливого етапу, необхідністю робити вибір. Г.В. Шевців [10] додає, що інтроспекція АП, як правило, зумовлюється потребами в самопрезентації, самозахисті чи самовиправданні, намаганням навести порядок у житті шляхом реструктуризації минулого, осмислення перспектив подальшого існування, початком «нового життя», в період важкої життєвої кризи тощо. Крім того, науковці (Є.Є. Сапогова, А.О. Марченко та ін.) зазначають, що АП підкоряється деяким мнемічним ефектам, зокрема таким як «ефект краю» (Г. Ебінгауз): коли людину просять пригадати події, які стосуються конкретного періоду часу, вона відтворює максимальну кількість подій із початку та з кінця періоду [6; 9].

Описуючи феноменологію АП, Л.Ф. Бурлачук, О.Б. Коржова підкреслюють, що її зміст становить існування «живих», надзвичайно яскравих, локалізованих у часі образів, які поєднані в цілісну систему [1]. Яскравість образів АП дає змогу суб'єкту «повернутися» у минуле, знову відчувати себе учасником тих подій. Але АП не зводиться до окремих епізодів, її образи організовані в чітку концептуалізовану систему. Концептуальність АП виявляється, насамперед, як наповнена смислом цілісність, за допомогою якої відображається певний відрізок життєвого шляху [1; 7; 9]. Починаючи з ранніх етапів онтогенезу, АП є носієм систематизованої індивідуальної історії, яка концептуалізується в поняттях «моя доля», «моє життя». Нова система зберігання персоніфікованого досвіду представляє собою форму інтеграції соціалізованих за своїми механізмами і індивідуальних за семантикою психічних явищ, опосередкованих категоріями «моє буття», «моє існування». Таким чином, семантика понять «життя», «доля» чи «існування» представляється квінтесенцією змісту АП, детермінантою її постійного розвитку.

У руслі цієї проблеми доволі актуальним є питання про визначення функцій АП. Варто зазначити, що практично всі науковці, які спеціалізуються на цій феноменології, наголошують

на моделі, що складається з трьох груп функцій: інтерсуб'єктивні – пов'язані з життям людини як члена соціуму; інтрасуб'єктивні – пов'язані з саморозвитком особистості; екзистенційні – необхідні людині для переживання та розуміння своєї онтологічної унікальності (В.В. Нуркова, Е. Лофтус, М. Конвей, Е. Рубін та і Е. Росс, 1991; Л. Нельсон, 1991, 1993, 2004; Г. Томсон та ін..)

До інтерсуб'єктивних функцій належать:

- досягнення соціальної солідарності або відторгнення;
- передача свого досвіду наступним поколінням;
- встановлення міжособистісних контактів;
- передбачення поведінки інших людей за аналогією до подій власного життя;
- емпатійна функція (проникнення, збагнення емоційного стану іншої людини та трансляція власних переживань).

До інтрасуб'єктивних функцій належать:

- саморегуляція (предметом можуть бути як зовнішні, так і внутрішні процеси та стани особистості);
- формування «Я-концепції» (базується на автобіографічних спогадах, рефлексії, процесах самосвідомості тощо);
- самопрезентація (актуалізація проблем Я», демонстрація «Я» в подійно-часовому просторі життєвого шляху)
- самодетермінація (свідома організація життя, вибір життєвих стратегій).

Екзистенційними функціями автобіографічної пам'яті є:

- формування ідентичності (автобіографічна ідентичність, розуміння логіки, єдності та унікальності історії життя);
- формування механізмів та досвіду життєтворчості (уміння планувати, здійснювати та контролювати перебіг життя, визначати життєві цілі та їх досягати, долати труднощі тощо);
- історична та культурна самототожність (особистість «вписує себе» в культуру та історичну епоху) [1; 2; 7; 9; 10].

Узагальнюючи питання функціональних характеристик АП, можна зазначити їхні фундаментальні властивості у процесі цілісної онтологічної самопрезентації.

Висновки. Теоретичний аналіз автобіографічної пам'яті виявив доволі широке концептуальне поле феномену. Як з'ясувалось, АП – це психічний процес запам'ятовування, збереження та відтворення реорганізованого особистого досвіду, який складається зі спогадів про осмислені й емоційно прожиті життєві події. АП має складну структуру та вирізняється рядом специфічних особливостей. Особливу увагу науковці приділяють дослідженню АП як феномену життєвого шляху особистості, визначаючи подію як основну

одиницю аналізу змісту АП. Доволі популярним на сьогоднішній момент є вивчення АП із точки зору нарративу. Автобіографічний дискурс виявляється формою самоспостереження та самоопису з метою підтвердження авторства власного життя. Окремою темою є роль автобіографічної пам'яті у формуванні «Я»-концепції, процесах життєтворчої самоідентичності та екзистенційної самопрезентованості.

Література:

1. Бочарова С.П. Психология автобиографической памяти. Харьков : «Гуманитарный центр», 2007. 384 с.
2. Василевская К.Н. Индивидуально-типологические особенности автобиографической памяти : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Москва, 2008. 78 с.
3. Василевская К.Н. Перспективы исследования автобиографической памяти в рамках дифференциальной психологии. Москва : Эслан, 2004. С. 175–178.
4. Кузнецов М.А. Эмоциональная память : монография. Харьков : Крок, 2005. 368 с.
5. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. Москва : Смысл, 2007. 511 с.
6. Марченко А.О. Мотиваційна компонента особистості та її вплив на автобіографічну пам'ять. *Вісник Харківського національного університету, Серія «Психологія»*. 2009. № 85.
7. Нуркова, В.В. Автобиографическая память: «Сгущения» в субъективной картине прошлого. *Психологический журнал*. 2005. Т. 26. № 2. С. 23–31.
8. Нуркова, В.В. Анализ феноменов автобиографической памяти с позиций культурно-исторического подхода. Москва : Смысл, 2008. 321 с.
9. Сапогова Е.Е. Автобиографический нарратив в контексте культурно-исторической психологии. *Культурно-историческая психология*. 2005. № 2. С. 56–61.
10. Шевців Г.М. Психоаналітичні інтерпретації автобіографічного дискурсу. *Збірник наукових праць*. Дрогобич : Коло, 2005. С. 41–54.

Datsenko O. A. Psychological aspects of autobiographical memory of personality

The article on the basis of theoretical and methodological analysis outlines the main directions of psychological research of the problem of autobiographical memory (AM) in the context of questions of a personal life. The importance of researching the problem for the systematic study of existential phenomena of personality is noted. A theoretical overview of some modern concepts of autobiographical memory in both foreign and native psychology is presented. The attempt is made to make an exhaustive definitive analysis of the concept of "autobiographical memory", to determine the psychological content and specificity of this phenomenon. The structural organization of the AM is revealed; its essence is emphasized in the processes of mental representations of the subjective picture of a personal life. The hierarchical specificity of the phenomenon and its functional capabilities in the processes of productive life-giving are determined. The fundamental role of autobiographical memory in connection with the processes of formation of human self-identity, the possibility of forming a single life-giving "I" is noted. Emphasis is placed on autobiographical memories as supporting elements of complex semantic reconstructions of life experiences that are determined by two interdependent principles: conformity and coherence. It is noted that addressing one's own autobiographical memories, working with them is an important instrument in psychotherapy practice. Some psychological peculiarities of AM, as a higher mental function, which acquires the status of a psychological instrument of regulation of cognitive and personal processes are revealed. The role of autobiographical memory of personality in the processes of self-determination and self-presentation is emphasized. It is noted about the holistic, unique, reflexive, motivational – meaningful and actively – transformative character of AM in the structure of personal experience. The place of autobiographical memory in accordance with the system of ontological correlates of personality, their role in actualization of conscious and regulated processes of existential and personal changes are determined. Intersubjective, intrasubjective and existential functions of AM in the course of conscious life organization are highlighted. Prospects for further scientific research are outlined. The need to create a coherent theoretical model for the study of the phenomenon and the development of practical instruments, in particular in dealing with psycho-traumatic memories, is emphasized.

Key words: autobiographical memory, autobiographical memories, reconstruction, representation, meaning formation, life-giving, life path.